

SEKT (FIRKA) TİPİ DİNİ ORGANİZASYONUN ÖRNEĞİ OLARAK HARİCİLİK HAREKETİNE SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR*

Özet

Sosyal bilimsel araştırmalarda kavramların önemli analitik araçlar olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Din Sosyolojisi alanında, dinî oluşum ve hareketlerin organizasyonunun analizine yönelik olarak çeşitli tipler oluşturulmuştur. Bu yazıda, İslam tarihinde belki fırkaya karşılık gelebilecek, ancak ondan farklı sekt tipi dini formasyonun sahip olduğu tanımlayıcı karakteristikleri çerçevesinde, İslamın erken döneminde oluşmaya başlayan ve Hz. Ali (656-61) ile Muaviye (661-80) arasında cereyan eden Sıffın Savaşında (656-57) ortaya çıkan haricilik hareketi analiz edilecektir.

Son onlu yıllarda hariciliğe olumlu bir imaj kazandırma yolunda, bazı Arap yazarları, entelektüelleri ve bilim adamları arasında hariciliği yeniden yorumlamaya yönelik çabaların olduğu görölmektedir. Böyle bir girişim, mensubu bulunduğu fırka ya da sektein görüşlerinin doğru olduğunu ve bunun dışındakilerin “heretik”ler olarak yanlışlığını ispatlamaya çalışan heresiyografi yazarlarını hatırlatmaktadır. Ancak bu makalede kutsal metinlerin literal (lafzi) yorumuna dayalı öte dünyaya yönelik mükâfatlara vurgu yapan fundamentalistik karakterli hâricilik, bilimsel çerçevede ele alınacaktır. Böylece bu sosyal bilimsel yaklaşım yönetime, çevreye ve kendi görüşlerini paylaşmayanlara düşman olan aynı zamanda şiddet ve terörü meşrulaştıran Harici hareketini doğru anlamaya katkıda bulunabilir. Harici hareketinin toplum sağlığını tehdit

* KSÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

edici yönünü belirttikten sonra, bunun günümüzdeki siyasal İslamcı hareketler ve kökten dinci radikal İslamcı oluşumlar üzerindeki etkisi anlaşılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haricilik, Fırka, Sekt, Köktendincilik, Heresiyografi

Sociological Analysis of Kharijism as an Exemplary of Sect Type of Religious Organization

Abstract

It is known that the concepts are important analytical tools in social scientific studies. In this context, the various ideal religious types are formed in the analysis of religious formation and movements in the area of sociology of religion. In this paper, the Khariji movement which began to become in the early Islamic period and appeared at the Battle of Siffin (656-57) between Caliphate Ali (r. 656-61) and Muaviye (r. 661-80) will be discussed in the framework of the defining characteristics of sect type of religious organization which is may be called as a fırka (pl. fırak) in Islamic history.

In the last few decades there is an attempt to reinterpret the Kharijism in a favorable manner among the some Arab scholars, intellectuals and writers. Of course such an attempt can remind us heresiography writers who defend their sects or fırak and condemn those who do not accept their faith as heretics. But this article will discuss the Kharijism with its fundamentalistic character based on literal interpretation of scriptures and emphasis upon other worldly rewards in the scientific framework. So this will contribute to enhance our understanding about the Khariji movement which is hostile to state, environment and those who do not share their outlooks, at the same time legitimizing the violence

and terror. Having shown the aspect of thereatening to the public health of Khariji movement, their impact on today's radical Islamic extremist militants and political Islamic discourse will be explained .

Keywords: *Kharijism, Sect, Fırka, Fundamentalism, Heresiography*

GİRİŞ

Herhangi bir dinin kurucusunun vefatından sonra varlığını sürdürebilmesi için gerekli şartlardan birisini; Weber'in deyimiyle karizmanın rutinleşmesi süreci oluşturmaktadır. Şüphesiz dinin, evrensel dünya dini olma girişiminde kurumsallaşmasıyla birlikte, unsurlarının birbiriyle tutarlı ve uyumlu olduğu rasyonel bir teoloji geliştirmesi de hayatiyeti için son derece önemlidir. Bu sosyolojik kural çerçevesinde İslam dini de Hz. Muhammed'in vefatından sonra hızla kurumsallaşma sürecine girmiş, karmaşık rasyonel bir teolojiyi ve bununla ilişkili olarak ahlak sistemi ve formal dini pratikleri geliştirmiştir. Daha sonraki gelişmeler bağlamında dinin marjinalleşmemesi için, içerisinde yer aldığı toplumla bir uyum sürecine girmesi ya da değişim tecrübesi geçirmesi, inanç sistemini makul hale getirmesi gerekir.

Dinin kurumsallaşması sürecinde teoloji, ahlaki değerler sistemi ve formal dini pratiklerle ilgili dini ilimler gelişip bunlarla ilgili alimler grubu doğmaya başlar. Dinin resmi formal boyutunun yanı sıra, lokal kültürü ve gelenekleri koruyan, resmi olmayan folk versiyonu da gelişme eğilimindedir. Başka bir ifade ile evrensel din olma girişimindeki yeni dinle, çeşitli faktörlerin etkisiyle bunun içerisinden çıkan informal dini oluşumlar arasında bir farklılaşma görülür.

Din sosyolojisi oluşturduğu kavramlar ve analitik kategoriler sisteminin evrensel ölçekte din fenomenini anlama-

da genel geçer olduğunu belirtmektedir. Şüphesiz bu disiplinin bilimsel yüzünün yanı sıra, toplumsal bütünün belli yönlerini açıklayan teorik yaklaşımlarının ve kavramsal tahlil araçlarının tarihsel ve toplumsal bağlamıyla çok sıkı ilişki içerisinde olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak sosyoloji yazınında bilimsel analitik araçlar olarak geliştirilen birçok kavram yoluyla, dini hayatta meydana gelen gelişmeleri açıklamak ve analiz etmek mümkün olabilmektedir.¹ Buna göre, Weber, Troeltsch, Niebuhr gibi din sosyologlarının kavramsallaştırdıkları dini grup tiplerinden biri olan *sekt* tipi organizasyonun temel karakteristikleri çerçevesinde Haricilik hareketini inceleyebilmemiz mümkündür.

Müslüman topluluğu, Hz Muhammed'in 632 yılında vefatını müteakiben yerine kimin geçeceği ile ilgili büyük bir krizle yüz yüze geldi. Netice itibariyle, daha sonra Sünni ve Şia olarak isimlendirilecek olan iki ana gruba bölünen ilk İslami topluluk, her birinin kendine özgü teolojik ve hukuki doktrinine sahip olduğu çok sayıda küçük topluluk ve gruplar halinde alt bölünmelere maruz kalmıştır. Farklı yorum ve anlayışa sahip dini-siyasal hareketler daha İslam'ın teşekkül devrinde görülmeye başlamış ve bunların çoğu, kiminin İslami düşüncenin bazı yönlerini şekillendirmede katkısı olsa da kısa ömürlü olmuştur

Bu çerçevede İslam'ın daha ilk yıllarında sahip olduğu dini ideoloji ve söyleminin yanı sıra siyasi ve sosyal faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan Haricilik, din sosyologlarının *sekt* dedikleri ve dilimize fırka biçiminde çevirebileceğimiz dini grup tipinin karakteristiklerinin büyük bir bölümünü bün-

¹ Dini organizasyonların sosyolojik analizi için bkz: G. M. Vernon, *Sociology of Religion*, McGraw-Hill, New York, 1962, ss.160-181; K. A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, Wadsworth, California, 1990, ss.181-201; M. Haralambos-M. Holborn, *Sociology, Themes and Perspectives*, Collins Educational, London, 1995, ss.464-478 ; N. Tınaz, "A Social Analysis of religion Organizations; The Cases of Church Sect, Deanimation, Cult and New Religious Movement", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2005, ss.63-108.

yesinde toplamış dinsel bir oluşumdur .Hariciliğin radikal ruhunun günümüzdeki militan köktenci İslamcı hareketlerde yeniden doğuşunu iyi analiz edebilmemiz için bu harekete sosyolojik perspektiften bakmamız gerekir.

Son on'lu yıllarda bazı Arap tarihçi ve entelektüellerinin Hariciliği, Arap kültürel mirası içerisinde konumlandırıp meşrulaştırma gayreti içerisine girdikleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bağlamda yazarların çoğu, kendi ideolojik kanaatlerine denk düşen yönleri öne çıkararak, söz gelimi, Arap milliyetçiliği, eşitlikçilik, İslami fundamentalizm, feminizm, modern yaklaşım ve fikirlerin ilk örneklerinin İslam'ın erken dönem kültüründe mevcut olduğunu, dolayısıyla bunların İslam'a yabancı olmadıklarını ve bu çerçevede Hariciliğin ideal bir topluluk olarak ele alınması gerektiğini vurgulamışlardır²

İslamın daha ilk yıllarında siyasi-dini radikal bir hareket olarak ortaya çıkan Hariciliğin nasıl geliştiğini yansız ve eleştirel olarak inceleyebilmek, onu tarihi ve sosyal perspektiflerden ele almaya bağlıdır. Şüphesiz böyle bir yaklaşım, grupsal- mezhebi fanatikliğin ve dar görüşlülüğün ortadan kaldırılması ve dinin entegratif işlevi yerine toplum sağlığını tehdit edici bir kurumsal hüviyet kazanmasının önüne geçmek bakımından da son derece önemli olmaktadır.

Sekt Tipi Dini Organizasyonun Karakteristikleri

Dini organizasyonların kategorileştirilmesine yönelik olarak geliştirilen kavramların gündelik dildeki kullanılışından farklı anlama geldiğini yazının giriş bölümünde belirtmiştik. Buna göre *sekt*-kilise tipolojisi bu alanda yapılan ilk

² Arap Milliyetçiliği ile Haricilik arasında ilişki kuran Ahmad Emin; İslamcı yaklaşımı benimseyen ve Haricileri günümüzdeki fundamentalist hareketlerin proto tipi gören Mahmut İsmail; Marksçı perspektiften Hariciliği ele alan Hüseyin Mürüvve; Hariciliğe feminist bakış açısından inceleyen Leyla Ahmed gibi Arap kökenli yazarlar için bkz: H. S. Timani, "The Role of Khariji Thought in Modern Arab Intellectual History", Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies C. 7, S. 1, Spring/Summer, 2005, ss. 143-167.

kavramsallaştırma girişimi olarak beraberinde de bir dizi tartışmayı getirmiştir. Ancak bu yazının sınırları çerçevesinde ana dini bünyeden doğan oluşumlarla ilgili olarak din sosyologları arasındaki tartışmalara girmeden ele aldığımız konunun analizi bakımından, kullandığımız kavramla ilgili önemli hususların altını çizmek istiyoruz. Her şeyden evvel kilise- *sekt* tipolojisine yönelik eleştiriler Alman ilahiyatçısı ve sosyal filozofu olan Ernst Troeltsch'un "Hristiyan Kiliselerinin Sosyal Öğretileri" isimli kitabını 1911 yılında yayımlamasının ardından alevlenmiştir³. Aslında kilise ve sekt kavramlarının menşesine Troeltsch'un hocası ve sosyolojinin kurucu sacayağından birini oluşturan Max Weber'in yazılarında rastlanır. Weber'in kilise ve *sekt* tanımı hem daha sade hem de teolojik kriterden çok sosyolojik temele dayandırıldığından değer yargularından uzak olduğu ifade edilmiştir. Oysa Troeltsch bir teolog olarak başlıca Hristiyan etiği ile uğraşmış ve çalışmayı yaptığı dönemin ve yaşadığı yerleşim bölgesinin sosyal şartlarından önemli ölçüde etkilenmiştir. Troeltsch'un genellemeleri Hristiyan Avrupa kültürü ile sınırlı olduğundan dönemindeki dini oluşumları karakterize eden faktörlerin aynı dini geleneği tecrübe eden mesela Amerika Birleşik Devletlerindeki dini grupları tanımlayabilmesinde problemli olacağı belirtilmiştir.⁴

Sekt -Kilise tipolojisini geliştirmeye yönelik bir diğer çaba da Amerikalı teolog Richard Niebuhr'ın her bir grup tipinin formasyonuna neden olan sosyal şartları ortaya koyduğu "Mezhepçiliğin(Denominationalism) Sosyal Kaynakları"⁵ isimli çalışmasında görülür. Niebuhr da din-toplum ilişkisine normatif perspektiften bakarak Hristiyanlığın sosyal

³ Troeltsch'un 1911 yılında Almanca olarak yayınlanan kitabı daha sonra Richard Niebuhr'un yazdığı girişle Olive Wyon tarafından İngilizceye çevrilmiştir. E. Troeltsch, *Social Teachings of the Christian Churches*, 2cilt, Çev: O. Wyon, MacMillan, New York, 1931.

⁴ Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, s. 182.

⁵ R. Niebuhr, *The Social Sources of Denominationalism*, Meridian Boks, New York, 1957.

ahlakının ne olması gerektiği üzerinde durarak subjektif bir tavır sergilemiştir. Bahsedilen her iki teolog ve sosyal bilimcinin çalışmaları mensubu buldukları dinsel oluşum penceresinden diğer dinsel organizasyonları ele alan heresiyografi yazarlarının çalışmalarını hatırlatmaktadır. Yine de adı geçen teologların oluşturduğu kavramların birçok sosyolog tarafından yaygın bir biçimde kullanılması ve bu tipolojilerin oluşturulmasında dini ideolojik unsurların yanı sıra sosyal faktörlerin öneminin vurgulanması, dinin toplumsal yüzünün araştırılmasında, itiyatlı da olsa, birer analitik araçları olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Bilindiği gibi din, çeşitli yüzleri üzerinde etkili olan sosyal bir çevrede hayatiyet bulur. Bu bakımdan dinin toplum fertleri tarafından paylaşılması, temel sosyolojik karakteristiklerinden birini oluşturmaktadır. Böylece dini fenomenin toplumsal yönünü anlamak ve açıklamak bakımından sosyal faktörlerin son derece önemli olduğu açıkça görülür. Bu çerçevede sosyal bilimcilerin geliştirdikleri ve üzerinde hayli tartışmaların yapıldığı dini organizasyon tipleri ile ilgili kavramsallaştırmaların gene de birer analitik araçlar olarak faydalı olabilecekleri düşünülebilir. Bu bağlamda kelime anlamı itibariyle fanatik ve hoşgörüsüz düşünce mensubu anlamına gelen *sekt* (sect) sözcüğü gündelik dilde her türlü dini organizasyona verilen bir isim olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Oysa sosyoloji yazınında birçok din sosyoloğu tek girdili modelden çoklu faktörlere kadar bir dizi ayırıcı nitelikleri belirleyerek bir *sekt* tanımlaması yapmışlardır.

İslam tarihinde fırka dediğimiz kavramsallaştırma ile birçok özelliği benzeşen *sekt* tipi oluşumun; içinde yer aldığı sosyal çevreyle çatışan ve onu reddeden dini bir organizasyon olduğu belirtilmiştir. Tek faktörlü model⁶ çerçevesinde değer çatışması kriterini esas alan bu sosyolojik tanımlama-

⁶ B. Johnson, "On Church and Sect", American Sociological Review, August, 1963, ss. 539-549.

ya göre *sekt* tipi organizasyonlar, gerçek dini temsil etmediği iddiasıyla ana dini bünyeden bir kopuşu, ayrılışı temsil etmektedir. Partikülaristik bir eğilm içerisinde olan yani dini hakikati yalnızca kendilerinin temsil ettiğine inanan *sekt* mensupları kendi dışındaki tüm dini inanış ve anlayışların yanlış olduğunu iddia etmek suretiyle birer dini fanatikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu tür dini organizasyonlar kendi dar toplulukları içerisinde sembolik etkileşim yoluyla geliştirdikleri dini söylemlerinin tek doğru olduğuna inanarak kendi dini anlayışlarını topluma egemen kılma hususunda ilahi bir misyonla görevlendirildiklerini iddia etmektedirler. Wallis⁷, *sekt*leri yalnızca kendilerinin geliştirdikleri dini doktrinin doğru ve meşru olduğunu iddia eden, diğer tüm inanç ve doktrin taraftarlarını heretik ve sapkın olarak vasıflayıp doğru inanca aykırı davrananlar şeklinde gören gruplar olarak tanımlamaktadır. Böylece tüm topluluk üyeleri, dini anlama ve yorumlamada eşit haklara sahip olduklarını iddia etmek suretiyle kendilerini birer dini elit olarak vasıflandırmışlar ve mensubu oldukları topluluklarını da kutsallaştırmışlardır⁸.

Genel olarak din sosyologları dini organizasyonları kategorize etme hususunda, bunların dış dünya ile ilişkilerini, belli başlı ölçüt olarak kullanmışlardır. Buna göre, *sekt* mensupları dünyayı reddeden bir tutum ve davranışı benimsemiş gözükmektedirler. Kendilerini, kimin inanan kimin de inançsız olduğunu belirlemede tek yetkili merci olarak görmek suretiyle devleti, toplumu ve kendileri dışındaki herkesi düşman sayarak bunlarla mücadelenin gereği üzerinde durmuşlardır. Böylece kendilerine kutsallık atfeden *sekt* mensupları, tüm fiil ve hareketlerinin ilahi onaya mazhar olduğunu, dolayısıyla sorgulanamayacağını iddia ederek top-

⁷ R. Wallis, *The Elementary Forms of the New Religious Life*, Routledge and Kegan Paul, London, 1984.

⁸ Haralambus, *Sociology*, s. 469.

luma ve yönetime karşı saldırıyı dinsel temele oturtup meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar.

Her ne kadar *sekt* mensupları içinden çıktıkları ana dini geleneğe karşı, erime korkusuyla, ilişki kurmayı reddedip düşmanca bir tavır içerisine girmiş olsalar bile kendi görüşleriyle taban tabana zıt olan dini inanç ve ideolojilerle dostane bir ilişki kurma hususunda da bir beis görmemektedirler.⁹

Sektin oluşum sürecinde, üyeliğin katılım yoluyla gerçekleştirildiği ve duygusal bir ihtida tecrübesi yaşandığı bilinmektedir. Grup üyelerinden *sektin* yaşama stilini benimsemeleri ve normlara sıkı sıkıya bağlı olmaları istenir. *Sekt* içerisinde duygusal yoğunluklu çeşitli dini ritüel ve aktivitelere sıklıkla biraz da spontane olarak yer verilmesi ve mensuplarından dünya zevklerinden uzak durmalarının telkin edilmesi bu tipin bir başka karakteristiğini oluşturmaktadır.¹⁰

Aslında kutsal-seküler skalasında birinci tipe oldukça yakın olan *sekt* tipi organizasyonlarda tüm grupsal ilişki ve davranışlar dini çerçevede tanımlanmakta, her türlü kültürel örüntü kalıpları dinsel bir karaktere büründürülmekte, din ve diğer toplumsal kurumlar arasında bir farklılaşma söz konusu olmamaktadır. Kutsal toplum tipinde okuma yazmanın çok düşük olması, sözlü geleneğin önemli olması, kültürel gelişmenin çok fazla olmaması, kültür naklinin ezber yoluyla topluluğun örf ve adetlerine vakıf olan daha yaşlı insanlara bir prestij kazandırmış ve bunları güç kaynağı haline getirmiştir. *sekt*lerde de benzer şekilde kalıpların egemen olmasıyla dini anlama ve yorumlamada formal bir dini eğitim lüzumsuz görülmüş ve yüzeysel dini bilgilere dayanarak oldukça katı hoşgörüsüz ve bağnaz fikirlerin *sekt* mensuplarını mobilize etmesine imkan tanınmıştır. Böylece

⁹ Vernon, *Sociology of Religion*, s. 165.

¹⁰ Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, ss. 182-183.

dini anlama ve yorumlamada uzmanlaşmayı gereksiz gören *sekt* mensupları , sistemli, mantıklı ve tutarlı bir teoloji oluşturma yerine mahalli adetleri, değerleri ve tutumları öne çıkaran lokalleştirilmiş inanç üzerinde yoğunlaşmışlardır. Böylece *sektin* doktrinleri kutsal metinlerin literal(lafzi) yorumlarına dayalı olarak geliştirilirken öte dünyaya yönelik beklenti ve mükafaatlar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Sektin sahip olduğu karakteristikler arasında fundamentalist bir teolojiyi benimsemesi de sayılmaktadır. Troeltsch'un *sektlerin* fundamentalistik karaktere sahip dini organizasyonlar oldukları şeklindeki gözlemlerine ilaveten sosyologlar, *sekte* ait ibadet biçiminin tipik olarak informal olduğunu ve topluluk tarafından duygusal yoğunluklu çeşitli dini ifade biçimlerine yer verildiğini belirtmişlerdir.¹¹ Karizmatik bir liderin etrafında organize olmuş daha çok yoksul ve entelektüel derinlikten yoksun fanatik bireylerden oluşan *sektlerde* fundamentalist dinsel öğretilere vurgu yapılır. *Sektin* ayırıcı hususiyetlerinden bir diğerini, gruba katılabilmek için gerekli görülen ve gruba girmeden önceki dönemin yozlaşmış ve günahkar durumundan bir dönüşümün delili sayılan ihtida tecrübesinin sürekli canlı tutulması meydana getirir. Dışlayıcı üyelik politikasını benimseyen *sektler*, kendi dışındaki çevreyi bozulmuş ve günaha batmış olarak vasıflandırmak suretiyle, üyelerinden devamlı surette dış dünyadan ilişkilerini kesmelerini telkin ederler. Ayrıca *sektin* normlarını ihlal edenlerin topluluk dışına atılacağı tehdidi ile üyeler üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması oluşturulmaya çalışılır.

Din sosyologları *sektin* temel karakteristiklerinden biri olarak mensuplarının daha çok toplumun alt katmanlarında yer alan yoksul ve nasipsizlerin oluşturduğu sosyal sınıflardan gelmelerini saymışlardır. Daha doğrusu *sektin*

¹¹ Vernon, *Sociology of religion*, ss.162-171.

doğuşunda rol oynayan sosyal şartlardan biri olarak ekonomik olanlar dahil sosyal sınıf faktörü önemli olmaktadır. Max Weber, *sekt*lerin doğup gelişmesinde açıklayıcı bir unsur olarak marjinalliği saymaktadır. Buna göre , ana sosyal hayatın dışında yer alan grup mensupları gerek sosyal prestij gerekse ekonomik pay bakımından hak ettiklerini alamadıkları hissine kapılırlar. Bu problemin çözüm yollarından biri olarak Weber'in yoksunluk teodisesi dediği, yani durumun dini olarak açıklanması ve meşrulaştırılması temelinde bir *sekt* organizasyonunun teşkili görülmüştür. Bu tür *sekt* oluşumları, ya öte dünyada yada gelecekte bu dünyada mensuplarının yoksulluklarını ve avantajsız durumlarını düzeltme noktasında ve insani bir onur duygusu geliştirmede bir dizi vaatlerde bulunur.¹²

*Sekt*in oluşumu ile ilgili bir diğer sosyal faktör de Wallis, Stark ve Bainbridge gibi din sosyologlarının kullandıkları nisbi yoksunluk yaklaşımıdır. Gerçekten fakir ve napsiz olanların yanında daha üst sınıflara mensup varlıklı olanlar da subjektif olarak kendilerinin yoksunluk içerisinde oldukları hissine kapılabilirler. Hayli materyalist olan, formal ilişkilerin egemen olduğu bir dünyada kendilerini yalnız hisseden ruhsal olarak yoksunluk duygusu içerisinde olanlar *sekt* tipi topluluksal yapılarda kurtuluş arayışına girebilirler.

Bryn Wilson gibi birçok sosyal bilimci de sosyal değişim sürecinin bu tür organizasyonların oluşumunda etkili olabileceğini ileri sürmektedir. Geleneksel anlam dünyasının önemini yitirmeye başladığına inanan ve geleneksel norm ve değerlerin yozlaştığından söz edenler yeni çevrede alışık oldukları yaşam biçimini sürdürürebilmeleri için bütün bunları meşrulaştırabilecek yeni dini inanış kalıpları geliştirirler. Böylece bu tür inanç kalıplarının geliştirilmesi muhtemelen

¹² Haralambus, Sociology, ss. 473-474.

sekt tipi organizasyonların oluşumuna yol açabilmektedir. Böylece *sektler* diğer dini organizasyonlara göre mensuplarının güçlü bir dayanışma ilişkisi ile birbirine kenetlendiği kapalı dinsel topluluklar olmaktadır.

Sektin Karakteristikleri Bağlamında Haricilik

Sosyologlar tarafından sahip olduğu karakteristikleri belirlenen “*sekt*”e referansta bulunarak herhangi bir dini oluşumun tarihinin belli aşamasındaki organizasyonu ile ilgili ayırıcı niteliklerini tanımlayıp vasıflandırabilmek mümkündür. Sekt tipi yeni oluşum ya da hareketlerin ortaya çıkmasında rol oynayan sosyal faktörler çerçevesinde İslam’ın erken döneminde oluşmaya başlayan ve Siffin Savaşında (656-57) su yüzüne çıkan Hariciliği inceleyebiliriz. Böylece, teolojik boyutu, toplumla ilişkisi, ritüellerinin formal olup olmayışı, duyguya mı yoksa akla mı vurgu yaptığı, organizasyonel yapısının karmaşık olup olmaması, formal bir eğitime ve dini ilimlerde alim bir zümreye sahip olup olmasına göre temel karakteristikleri belirlenen bu hareketin anlaşılması ve günümüzdeki siyasal İslamcı hareketler üzerindeki etkileri bilimsel bir çerçevede ortaya konabilir.

Çalışmanın birinci bölümünde Niebuhr’un *sekt* tipinin oluşumuyla ilgili olarak saydığı sosyal faktörler arasında etnik, bölgesel ve sınıf temelinde bir aidiyet duygusunun geliştirilmesinin etkili olduğunu belirtmiştik.¹³ Şüphesiz Hariciliğin doğmasında da bu tür sosyal faktörlerin önemli rol oynadığını söylememiz mümkündür.

İslamiyetin ilk yıllarında fethedilen veya yeni kurulan şehirlere Arap nüfusun yerleştirildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Ömer tarafından kurulan Basra ve Kufe gibi garnizon şehirlerinin kenarlarında oluşturulan mahallelere siyasi nedenlerle çeşitli kabileler iskana zorlanmıştır. Hariciliğin sosyal tabanını oluşturan Irak sınırında ve bilhassa Ara-

¹³ Roberts, Religion in Sociological Perspective, s. 184.

bistan'ın güney bölgelerinde uçsuz bucaksız çöllerde dağınık halde yaşayan kabileler, belli bir disiplin ve düzen altında yaşamaya çok alışık olmadıklarından kendi yaşama stillerini yeni toplumsal şartlar altında sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak yeni kurulan garnizon şehirleri, farklı kabilevi arka plana sahip bedevi Araplar, İslamiyetten başka inanç sahipleri, Arap olmayan müslümanlar için bir eritme potası işlevi görmekteydi. Bu yeni şehirlerin kısmen de olsa sosyal değişmeye yol açarak eski kabilevi bağları koparma ve yeni bir toplum oluşturma yönünde bir baskı aracı olmaya başladığına da şüphe yoktur.¹⁴ O halde şehirleşme sürecinin yol açtığı değişime ve yeni sosyal nizamla karşı bir tepkiyi temsil ettiği anlaşılan Hariciliğin doğuşunda, şehirlerin etrafına yerleştirilen bedevi Arap topluluklarının kabilevi ve bölgesel bağlılıklarının önemli bir sosyal faktör olduğu söylenebilir.

Herşeyden evvel kutsal-seküler toplum tipi skalasında birincisine yakın bir toplumda ortaya çıkmış olan Haricilik de küçük, kutsal toplum tipinin özelliklerine sahip gözükmektedir. Nispeten etrafındaki dünyadan kopuk olarak yaşamı sürdürmesi ve etnosentrik hareket olmasıyla kendi dışındakilerle kültürel temasın yok denecek kadar az olduğu ve bunların düşman olarak algılandığı kutsal toplum tipinde, alışılmış düşünüş ve hareket tarzının değiştirilmesine yönelik çabalara karşı büyük bir direnç söz konusudur. Böyle bir topluluk tipinde dinin gücü ve önemi çok fazla olarak tüm sosyal yapıya nüfuz eder. Ekonomik, siyasal, ailevi ve eğitimsel faaliyetler din ile iç içe olduğundan aynı zamanda dini olarak tanımlanır ve bu kurumlar arasında da bir farklılaşmadan bahsetmek mümkün değildir.¹⁵ Bu bağlamda Hariciliğin kendi anlayışları doğrultusunda dini temelli siyasal ve toplumsal yapı inşa etme girişiminde mevcut idari ve si-

¹⁴ I. M. Lapidus, "Between universalism and particularism: the historical bases of Müslim communal, national, and global identities", *Global Networks*, C.1, S.1, 2001, s. 41.

¹⁵ Vernon, *Sociology of Religion*, s. 2002.

yasi yapıya karşı bir protesto ve isyan hareketi olarak doğduğu ifade edilmektedir.¹⁶ Aslında ortaya çıkışları dini olmaktan ziyade siyasi olan Haricilerin tüm faaliyetleri kutsal toplumun karakteristikleri bağlamında dini bir çerçevede ifadelendirilmiştir.

Öte yandan Haricilik hareketi, kabilevi kimlik ve bölgesel aidiyet temelinde mahalli inanç ve gelenekle yoğrulmuş yaşama biçiminin şehir ortamında yeniden üretilmesi girişimi olarak görülebilir. Şemsettin Günaltay Haricilerin geldikleri kabilelerden biri olan otuzdan fazla kola sahip Rebia kabilesi mensuplarını çöl hayatına çok bağlı, oldukça sert mizaçlı ve hiçbir otoriteye bağlanmak istemeyen, cahil ve kanaatlerini koyu taassup içerisinde sürdürmeye kararlı insanlar olarak resmetmiştir.¹⁷ Bu yüzden bedevi geleneklerini, zihniyetini ve ruhunu sürdüren Hariciler, İslamiyeti aşına oldukları kabilevi davranış örüntüleri çerçevesinde algılamışlar ve inanç ve kanaatlerine cahilce bağlılıkları nedeniyle hep şiddet yanlısı olmuşlardır.¹⁸ Dolayısıyla kendi yaşam tarzlarına uymadıkları gerekçesiyle etraflarındaki daha geniş toplum mensuplarını “bozulmuş” müslümanlar olarak görüp bunlara karşı savaş açmışlardır.¹⁹ Kabile asabiyyetine sınımsız sarılmış kabilelerden oluşan Hariciler, yeni bir dini oluşumun temsilcileri olarak kendi anlayışlarına uymayan her türlü gelişmeyi din dışı sayıp bunlara karşı reaksiyoner bir tutum sergilemişlerdir. Tıpkı herhangi bir kabile mensuplarının İslam öncesinde aralarında bir anlaşmanın olmadığı diğer tüm kabileleri düşman görmesi gibi Hariciler de kendilerinden olmayan, kendileri gibi düşünüp inanmayan herkesi kafir ilan etmiş, mallarının ve canlarının

¹⁶ Fırlalı, İtikadi İslam Mezhepleri, s. 89.

¹⁷ Ş. Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1997, s.50.

¹⁸T. Akyol, Haricilik ve Şia, İslamda Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları, Kubbealtı, İstanbul, 1988, s.

¹⁹ Akyol, Haricilik, s. 128.

kendileri için helal olduğuna inanmışlardır.²⁰

Bu arada Haricilerin gayr-i müslimlere ve kendi inançlarına zıt olan diğer dinsel gelenek mensuplarına karşı hoşgörülü davrandıklarını belirtmekte de yarar vardır.²¹ Böyle bir davranışın nedeni olarak, *sekt* mensuplarının kendi görüşlerine yakın ya da içinden çıktıkları ana dini gelenek içerisinde erimleri korkusuyla bunlara karşı uzlaşmaz bir tutum içinde olmaları gösterilebilir. Haricilerin hem kabilevi geçmişleriyle ilgili özellikleri, hem de Hz. Ömer'in sürekli karar değiştiren bedevilere asla güvenilemeyeceği yönündeki tespitleri,²² dışlanmışlık duygusunun gelişmesine yol açarak farklı bir dini oluşum içerisinde birbirlerine sınımsız kenetlenmiş biçimde organize olmaları sürecine katkıda bulunmuştur.

Hz. Ömer'in Müslümanlığı seçme ve savaşlara katılma kriterine göre belirlediği sosyal statü faktörüne dayalı olarak takip ettiği ekonomik paylaşım politikası, toplumun çeşitli katmanlarında bazı Müslümanları rahatsız etmiştir.²³ Bu bağlamda Mekke fethinden sonra müslüman olmuş Kureyş'in ileri gelenlerinin hazineden düşük pay almaları iktidar mücadelesine ivme kazandırarak yeni siyasi arayışlara yol açmıştır. Buna ilaveten Hz. Osman'ın sık sık akrabalarını kayırmakla ve yanlış hüküm vermekle suçlanmasının yol açtığı toplumsal huzursuzluklar çerçevesinde ahlaki standardın düşmesinden söz edilmesi, iktidarı ele geçirme mücadelesinde Haricilerin de alttan alta taraflardan biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Harura'da Abdullah bin Vehb er-Rasibi'nin etrafında toplanan bir grup Haricinin bu şahsı halife olarak seçip biat etmeleri, bu hususu teyit et-

²⁰ Bkz. E. R. Fırlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Firkalara Ayrılışı", A.Ü.İ.F.Der., C.XXII, s.246-275.

²¹ Akyol, Haricilik, s. 53

²² Bkz: M. G. S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, C. 1, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss.149-153.

²³ F. Saleh, Modern Trends in Islamic Theological Discourse in 20th Century Indonesia: A Critical Survey, Brill, Leiden, 2001, s.288.

mektedir.²⁴

Bilindiği gibi Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden ve ikincisinin, Hz. Ali'nin iktidarını kabul etmemesinden kaynaklanan Sıffin Savaşı'nda yenilgiye uğrayacağını anlamasıyla Kur'an sayfalarını askerlerin mızraklarının ucuna astırarak, Kur'an-ı Kerim'i siyasal amaçlarına alet etmişti. Kabileler arasında ihtilaf çözme yöntemlerinden biri olarak hakeme başvurma geleneğine uygun olarak Muaviye tarafından ileri sürülen bu teklifin Hz. Ali tarafından da kabul edilmesi İslam tarihinde daha sonra meydana gelecek çok ciddi gelişmelerin de başlangıcını teşkil etmiştir.

Her şeyden evvel, iktidar mücadelesinde taraf olan ve bu emellerini zımnen sürdüren genelde Kufe'li askerlerden oluşan Hariciler, Allah'tan başka hüküm koyan yoktur" mealindeki ayeti kendi siyasi kampanyaları için sloganlaştırarak Hz. Ali'ye isyan edip ondan ayrılmışlardır. Bilindiği gibi daha çok dar görüşlü, fanatik ve bağnazlardan meydana gelen sekteryen hareketlerin doğmasında ve bunların müteakip gelişme evrelerinde karizmatik liderliğin önemli rol oynayabileceğinden söz edilmektedir.²⁵Ayrıca grup içerisinde çoğu üyenin statüsünün tanımlanmadığı, rol ve normların belirlenmediği bu tür dini oluşumlarda karizmatik liderler, belli bir dava uğruna etraflarına kolayca taraftar toplayabilmektedirler.Bu çerçevede duygusal bağlılığın entelektüel bağlılıktan daha önemli olduğu Haricilikte de biraz spontane ifadeleri içeren sloganlar etrafında kolektif davranışların öne çıktığına şahit olunmuştur. Nitekim Hariciliğin ilk safhalarında, Sıffin savaşı ve sonrasındaki gelişmelerde önemli rol oynamış Eş'as bin Kays'ın Iraklıların hakemi olarak Musa el-Eşari'yi Hz Ali'nin muhalefetine rağmen kabul ettirmesi,²⁶ Urve bin Udeyye'nin "Allah'tan başka hüküm sahibi yoktur"

²⁴ A. Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2001, s.217.

²⁵ Haralambus, Sociology, s. 466, 475.

²⁶ Akyol, Haricilik, s. 162.

sloganı etrafında 12.000 kişilik bir Harici topluluğunu oluşturarak Hz Ali'ye meydan okuması²⁷ karizmatik liderliğin Haricilik hareketinde etkin olduğunu göstermektedir.

Harici ismi, gerek Hz Ali'ye karşı ayaklanma gerekse kendi dışındakilerle her türlü bağı koparıp kendi dünyalarına hicret etme anlamında olsun, bir protesto, bir isyan anlamına gelmektedir.²⁸ Tam da bu noktada Haricilerin, sekteryan dini oluşumların ya ana dini topluluk içerisinde kalarak onu düzeltme ya da kendi kapalı dünyalarına çekilerek mücadelelerini sürdürme biçiminde tezahür eden stratejilerine atıfta bulunarak bunlardan ikincisini tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Böylece, İlahi irade ile uyumlu olduğuna inandıkları kendi anlayışları doğrultusunda geliştirmiş oldukları inanç ve davranış örüntüleri çerçevesinde oluşturdukları yaşam alanlarını Daru'l-İslam olarak tasvir eden Hariciler, Hz. Ali'nin ve Muaviye'nin denetimindeki toprakların düşman bölgesi ya da Daru'l-Harp olduğunu vurgulamışlardır.²⁹ Şüphesiz böyle bir anlayışın temelinde, kendilerini gerçek inananlar, dışındakileri ise kafirler olarak ilan edip buralardan kendi gruplarına geçişi "cahiliye"den İslamiyete ya da Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye göçünü sembolize eden "hicret"³⁰ olarak değerlendirmek suretiyle kendi gruplarını kutsallaştırma ve bununla birlikte dışlayıcı bir üyelik politikası çerçevesinde gruba katılanların mevcut nizama karşı isyanlarına dayalı ilk heyecanlarını canlı tutma isteği yatmaktadır.

Bu çerçevede sekteryan hareketlerin, dışlayıcı üyelik politikası, kendi inanç sistemlerinin tek doğru olduğu ve bunu paylaşmayanlara karşı isyan dahil her türlü ön yargı-

²⁷ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, s. 213.

²⁸ M. Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev:E. R. Fıglalı, Ankara, 1981. ss. 18-19.

²⁹ Akyol, Haricilik, s. 70-71.

³⁰ M. G. S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, C.1, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.153.

sal tutumları içeren partikülarizmi³¹ , topluma ve devlete karşı düşmanca bir tutum ve davranışı sergileme gibi karakteristikleri bağlamında Haricilerin, bu konularla ilgili karakteristikleri tanımlanarak bu oluşumun daha iyi anlaşılabilmesi mümkündür. Biraz evvel belirttiğimiz gibi kutsal-laştırdıkları topluluklarına katılmayı hicret olarak değerlendiren Hariciler, mensuplarını dış dünyadan tecrit edip birbirlerine sıkı bir şekilde bağlanmalarını temin etme hususunda duygusal yoğunluklu dini pratiklere topluca katılma dahil, birçok faaliyet alanı belirlemişler, kendi geliştirdikleri normlara uymayanların ise grup dışına atılacakları tehdidi ve uygulamalarıyla mensuplarını kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Öte yandan yalnızca kendilerinin hakikati temsil ettiğini ve yalnızca kendilerinin doğru ve iyi karar verdiğini iddia eden Hariciler, kendileri gibi inanmayan ve kendi grupları içerisinde yer almayan herkesi düşman görmüşler ve bunlara karşı her fırsatta saldırmayı inanç esasları arasında saymışlardır.

Yer yer değindiğimiz gibi ilk iki halifeden itibaren önemli ölçüde bir sosyal değişim tecrübesi yaşandığı ve bu sürecin yol açtığı yaşamın belirsizliği gibi çeşitli sıkıntılar ve huzursuzluklar karşısında, şehirlerde oluşturulan garnizon bölgelerine yerleştirilen çeşitli kabilelere mensup bedevi Arapların kabilevi etnik orijinleri ve geldikleri bölge bağlamında kabile geleneklerini dinsel form ve anlayış çerçevesinde yeniden üretmeye başladıklarına şahit olmaktayız. İslam öncesi dönemde herhangi bir kabilenin başka bir kabile ya da kabileleri eğer aralarında bir antlaşma yoksa düşman olarak gördüğü ve her fırsatta birbirlerine saldırdıkları bilinmektedir.³² Bu kabile geleneğini yeni şartlarda bu sefer dinsel çerçevede üreten Hariciler de kendileri gibi düşünüp

³¹ Partikülarizm (Particularism) : Bir dini grubun yalnızca kendi taraftarlarının hakikatin, doğrunun bilgisine sahip olduğunu iddia etmesi ve inancısı.

³² Akyol, Haricilik, s. 131.

amel etmeyen herkesi kafir ilan edip mal ve canlarının kendileri için helal olduğuna inanmışlardır.

Nasıl ki sekt tipi bir dini organizasyon içinde yer aldığı sosyal çevreyi reddedip onu düşman olarak görüyorsa; Hariciler de giderek kurumsallaşan mevcut idari ve siyasi yapıya karşı, kendi anlayışlarına uymadığı gerekçesiyle, protestocu bir tutum sergileyerek bununla mücadeleye girişmişlerdir.³³ Ayrıca Hariciler, bu karakteristikleri çerçevesinde toplumda, ilk dönemin sosyal ahlak ilkelerinden uzaklaştığını iddia ederek bu orijinal ahlaki ilkelerin tavizsiz uygulanması yönünde bir püritenliği, tıpkı sektlerde olduğu gibi inanç esaslarından biri haline getirmişlerdir.

Sektin doğmasına yol açan faktörlerden birini de toplumun sosyal değerleriyle girişilen çatışmalar oluşturmaktadır. Mevcut toplumsal düzenin orijinal dini değerlerden uzaklaştığı ve onlarla bir çatışmaya girdiği şeklindeki bir anlayışın sekteryan hareketlerin oluşmasında etkili olduğunu belirtmiştik. İslamın kardeşlik, eşitlik, adalet gibi sosyal ahlak ilkelerinden uzaklaştıkları gerekçesiyle iktidarla mücadeleye girişen Hariciler, kendi anlayışları doğrultusunda oluşturdukları moral dini kavramlar yoluyla büyük toplumun değerleriyle çatışmaya girmişlerdir.

Hz Ali'nin ordusunun ön saflarında çarpışan ancak tahkimi kabul etmesinden dolayı ondan ayrılan ve güruh_i kurra(okuyucu topluluğu) denen bu muhalif grubun, zamanın büyük bir kısmını kur'an okuyarak ve ibadet ederek geçirdikleri belirtilmiştir.³⁴Şüphesiz Haricilikteki bu yoğun okuma ve ibadetle meşguliyet, sekt tipi oluşumların, dini pratiklerde informallığe ve spontanlığa önem verme biçiminde ifade edebileceğimiz karakteristiklerinden birini hatırlatmak-

³³ Fazlurrahman, İslam, Çevirenler: M. Dağ-M. Aydın, Selçuk Yay., İstanbul, 1981, ss. 212-214.

³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa, C.1, bedir yayınevi, İstanbul, 1966, s. 560.

tadır. Ayrıca, son derece disiplinsiz ve mutaassıp olan Harici kurraların,³⁵ kabile toplumlarında kültürel değerlerin naklinde ezberciliğin önemli bir güç ve statü kaynağı olduğu düşünülürse, topluluk içerisinde bir prestij elde etmeye dayalı olarak bu tür etkinlikler içerisine girdikleri düşünülebilir

Aslında sektlerin, daha informal, daha spontane dini pratiklere vurgu yapan ve mensuplarının birer dini elitler olduğuna işaret eden bu sebeple de profesyonel din adamları sınıfına ihtiyaç duymayan dini oluşumlar olduğundan söz etmiştik. Bu karakteristik bağlamında Haricilerin, fukahanın ve ulemanın dini anlama ve yorumlamada kontrolü ele geçirmeye başlaması ve dinin giderek rutinleşip kurumsallaşması sürecinde ibadetlerin daha formal hale gelmesiyle ³⁶derin bir hayal kırıklığı içerisine girmiş olanlardan meydana gelebileceği ihtimal dahilindedir. Bu bakımdan daha bilimsel ve rasyonel temelde dini inanç ve pratiklere vurgu yapan bir alimin hiç eğitilmiş olmayanlar üzerinde duygusal yoğunluklu olanlara göre çok az etkili olabileceği söylenebilir. İşte tam da bu noktada Haricilerin bir yandan disiplinli ve kurumsallaşmış devlete karşı isyanları³⁷, bir yandan da kurumsallaşan dinin daha formal ve rutinleşmiş ibadetlerine soğuk bakmaları, eski çöl hayatının basitliğine, bedevi eşitçiliğine ve çöl hürriyetine duyulan bir özlemin ifadesi olarak görülebilir.

Sekteryan hareketlerin meydana gelmesinde sosyal statü elde etme isteğinin de bir başka faktör olduğuna dikkat çekmiştik Bazı bireylerin ilahi onaya mazhar olduğuna inandıkları kimi informal ve duygusal içerikli ve yoğunluklu dini aktivitelere katılarak başka yerlerde elde edemeyeceklerine inandıkları tatminlere kavuşabilmeleri söz konusu olabilmektedir. Bu çerçevede formel dini geleneklerde bazı rolle-

³⁵ Bkz: E. R. Fıçlalı, İbadiye'nin Doğuşu, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1983.

³⁶ Hodgson, İslam'ın Serüveni, s.151.

³⁷ Akyol, Haricilik, ss.150-151.

ri üstlenmelerine sistemli olarak karşı çıkılan kimi yetenekli kadınların sekt tipi informal oluşumlara katılarak buralarda yeteneklerini sergileme fırsatı buldukları ve belli bir konum elde ettikleri bilinmektedir. Bu bakımdan Haricileri isyana teşvik etme, savaşta cesareti artırma, cihat çağrısında bulunma, radikal sosyal ahlaka vurgu yapma gibi çeşitli temaları işleyen Harici şiirinde belli bir üne kavuşmuş ve savaşlarda kahramanlıklarıyla temayüz etmiş birkaç kadının bu tür etkinliklerini biraz evvel belirlediğimiz çerçevede içerisinde değerlendirmemiz mümkündür. Bu teorik çerçevede içerisinde, Harici şiirinde üne kavuşmuş bazı kadın şairlere ve savaşlarda kahramanlık göstermiş birkaç Harici kadına referansta bulunarak İslami feminizmin İzlerinin Haricilikte olduğu iddiasının Hariciliğe, Arap kültürel mirası içerisinde müsbet bir yer verme gayreti içerisinde olanların ideolojik tavırlarını yansıtılmalarından başka bir anlam ifade etmediği açıkça görülebilir.³⁸

Bilindiği gibi geniş, ana dini gruptan ayrılmaya yol açan sosyal faktörler arasında ekonomik olanlar dahil sosyal sınıf faktörü de sayılmaktadır. *Sekt* mensuplarının tipik olarak yoksul alt sınıflardan geldiği şeklindeki karakteristiği bağlamında Haricilerin de toplumun alt sosyoekonomik tabakalarına mensup yoksul ve nasipsiz kitlelerden devşirilen bireylerden oluştuğu görülür. Farklı sosyal sınıflardan gelenlerin teolojik bakış açıları geliştirme eğiliminde oldukları bilinmektedir. Yani toplumun tabakalaşma sistemi aynı inancı paylaştığı varsayılan insanlar arasında bir bölünmeye neden olabilmektedir.³⁹ Ekonomik skalanın en altında yer alanlar muhtemelen ekonomik başarısızlıkla birlikte yaşamayı kolaylaştıran dini oluşumlara katılırlar. Dünyada fakir olanları dini elitler haline getiren dini bir mesajın alt sınıfla-

³⁸ Hariciliği feminizmle ilişkilendiren Arap feminist yazar Leyla Ahmed bu konudaki görüşleriyle ilgili olarak bkz: Timani, *The Role of Khariji Thought in Modern Arab Intellectual History*, ss.163-164.

³⁹ Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, s. 186.

ra mensup bireyler üzerinde güçlü bir etkiye sahip olacağına kuşku yoktur. Din sosyologları, fakirlik durumlarını iyileştirme şansına sahip olamayanların yoksunluklarını dini yorumlarla anlamlandırmaya çalışabileceklerini belirtmektedir.⁴⁰ Bu çerçevede Hariciler de dünya nimetlerini ve serveti ahlaki bozukluğun işareti sayıp reddetmişler, öbür dünya ile ilgili denkleştiriciler aramışlardır.

Harici tarihini Marks'cı sosyalist bakış açısından yeniden yorumlama girişiminde bulunan Arap düşünürlerinden biri olan Hüseyin Mürüvve, Haricilerin toprak sahiplerine karşı sınıf mücadelesine girişen köylüler olduğunu iddia etmiştir.⁴¹ Marksist terminolojiyi kullanan Mürüvve'ye göre Haricilik, savaş ganimetlerinden yararlanan aristokrasiye karşı bunlardan yararlanamayan kırsal kökenlilerin ve şehir fakirlerinin isyanı olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde Harici yanlısı bazı Arap yazarlar, Hariciliğin doğmasında Hz Osman'ın takip ettiği politikaların etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Oysa Hz. Osman'ın yanında yer alanların ya da ona karşı olanların bu tercihlerinde ekonomik faktörlerden çok eski kabilevi rekabetlerin önemli olabileceğini belirten M. Watt'ın⁴² görüşleri doğrultusunda Mürüvve'nin iddialarının kendi ideolojik yargılarının bir yansıması olduğu söylenebilir.

Sektin, tüm üyelerinin eşit olduğunu vurgulayan radikal bir sosyal ahlaki benimsemesi şeklindeki karakteristiği çerçevesinde Haricilerin ekonomik eşitlik üzerinde durmalarını radikal toplumcu ahlak anlayışlarının bir yansıması olarak görebiliriz. Ayrıca sekteryan hareketlerde kurtuluşa ahlaki sıkılık veya asketizm dahil, etik ciddiyet yoluyla ulaşılabilineceğine inanılmaktadır. Bu yüzden Hariciler, cennete mi yoksa cehenneme mi gidecekleri konusunda sürekli bir

⁴⁰ Vernon, *Sociology of Religion*, ss. 168-170.

⁴¹ Timani, *The Role of Khariji Thought*, s. 162

⁴² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 11-14.

endişe içerisinde olduklarından dolayı kurtuluşa ermenin yani cennete girmenin yolunun kendi topluluksal mensubiyet bağlamında ahlaki püritenlikten ve katılıktan geçtiğine inanmışlar ve bunu gerçekleştirme yolunda her türlü eyleme girişmekten geri durmamışlardır.⁴³ Böylece mensuplarını dünya işlerinden alıkoyup tüm enerjilerini bozulmuş olarak tasvir ettikleri, kendi dışındaki dünyaya karşı isyana ve mücadeleye yöneltmeleri hususunda teşvik etmişlerdir. Yine bununla ilişkili olarak “iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama” prensibini hareketlerinin temelini yerleştiren Hariciler,⁴⁴ isyancı tavırlarının sürdürülebilir kılınmasında, herkesin ahlaki gevşeklik ve bozukluk içerisinde olduğunu iddia ederek kadın, çocuk demeden Müslümanları öldürmüşler⁴⁵ ve mensuplarının şiddet yönelimlerini, bu radikal ahlaki püritenlik çerçevesinde sürekli canlı tutmuşlardır.

Kabile yapısı, mensubunun kabileye mutlak bağlılığını ve ferdin eşitlik çerçevesinde kabile içerisinde erimesini gerekli kılmaktadır.⁴⁶ Bu durum, kendi kabilesinin tüm davranış ve düşünüş tarzının doğru, diğerlerinin ise yanlış olduğu anlamına gelmektedir. Haricilerin halifelikle ilgili olarak hür veya köle Arap veya Arap olmayan her Müslümanın halife olabileceği iddiaları yaşanan sosyoekonomik şartlar muvacehesinde ortaya konmuş fikri derinlikten ve teorik temelden yoksun bu eşitlik anlayışının bir tezahürü olarak düşünülebilir. Ayrıca Hariciler tarafından karakteri mükemmel olan herkesin bu makama getirilebileceği görüşü,⁴⁷ kutsallaştırılmış bir topluluk olarak gerçek İslamı temsil ettiğini iddia ettikleri Harici topluluğu içerisinde bir kimsenin halife olabileceği anlamına gelmektedir. Bu bakımdan bu tür gelişmeleri demokrasi fikrinin İslamdaki izleri olarak takdim etme-

⁴³ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 43.

⁴⁴ Fıglalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, s.88.

⁴⁵ Akbulut, Sahabe Döneminde İktidar Kavgası, s. 222.

⁴⁶ Akyol, Haricilik, ss.128-129.

⁴⁷ Fazlurrahman, İslam, s. 215.

nin yanlışlığı, *sektin* karakteristiklerine referansta bulunarak kolayca görülebilmektedir..

Bu bağlamda Haricilerin, öte dünyada vaat edilen birtakım mükâfatları, Allah'a ve dostlarına bir an evvel kavuşmak için ölümü çok arzuladıkları, harici şiirine referansta bulunarak ifade edilmiştir. Böylece Hariciler, devleti ve tüm toplumu kâfir ilan edip bunlara karşı isyanlarına taraftar kazanmak ve mensuplarını kendi cihat anlayışları doğrultusunda teşvik etmek ve yaşadıkları ekonomik sıkıntıdan ve kabilevi yaşamın zorluklarından bir an evvel kurtulmalarını amaçlamak bakımından ölümü çok istemişlerdir.⁴⁸ Bu konuda doktrinleri, kutsal metinlerin literal(lafzi) anlamına ve tefsirine dayalı olarak bu dünyadan uzaklaşıp öte dünyaya yönelik mükafat beklentileri üzerinde yoğunlaşmışa benzetilmektedir. Bu anlayışla ilişkili olarak, cihadı iman esaslarından biri haline getiren Hariciler⁴⁹, mevcut yönetime ve genel olarak tüm Müslümanlara saldırmışlar, bu uğurda ölmeyi şehitlik olarak değerlendirip bir an evvel ahirette kendilerini beklediğine inandıkları mükafatlara kavuşma yönünde taraftarlarını motive etmişlerdir.

Hariciler, tıpkı sektlerde olduğu gibi doktrinlerini, köktenci olarak nitelendirebileceğimiz bir öğreti üzerinde temellendirerek, inanç esaslarını değişmez ve sabit ilkelere dayandırmışlardır. Böylece gerçek ve doğru bilgiye yalnızca kendilerinin sahip olduklarına, bu yüzden de doğru ve iyi karar verdiklerine inanmışlardır. Aslında Hariciler, çok fazla Kuran okuma ve ibadetle meşgul olma, yani ibadetlerde informallik içeren duygusal yoğunluklu ibadetlere oldukça aktif ve toplu olarak katılmalarına rağmen dini ilimlerde derinleşmemişlerdir. Cevdet Paşa Haricilerin Arap asıllı olmaları sebebiyle Kur'an'ı lafız olarak anladıklarını buna karşılık

⁴⁸ Timani, *The Role of Khariji Thought*, s 151.

⁴⁹ Fazlurrahman, *İslam*, s. 212.

ayetlerin hakikatlerini anlayamadıklarına⁵⁰ işaret ederek yalnızca mana vererek din ilimlerinde alim olunamayacağını vurgulamaktadır. Buradan hareketle kendi kabilevi geçmişleriyle uyumlu davranış kalıplarına bağlılık gösteren Haricileri, belli bir derinlikten ziyade yüzeysel olarak Kur'an'ın lafzi anlamı doğrultusunda ve geleneksel yaşam biçimini perçinleyen ve siyasi tavırlarıyla örtüşen hükümlerin seçilmesine özen gösteren bir dini oluşum olarak vasıflandırabiliriz.

Böylece Hariciliğin tıpkı sekteryan hareketlerde olduğu gibi dini ilimlerde uzmanlaşmış bir alimler sınıfına sahip olmadığını bu yüzden de koyu bir taassup içerisine girdiklerini söyleyebiliriz. Diğer taraftan yaşadıkları hayat şartlarının zihinlerini donuk ve durgun hale getirdiği cahil çöl Arapları olan Hariciler bilgisiz, dar görüşlü ve derinliksiz, dolayısıyla bağınaz ve fanatik olmalarından dolayı tıpkı sekteryan bölünmelerde olduğu gibi⁵¹, görünüşte çok basit olan meseleler üzerinde kolayca görüş ayrılığına düşerek çeşitli kollara ayrılıp bölünmüşlerdir⁵². Şüphesiz böyle bir anlayışın temelinde, *sektin* karakteristikleri arasında sayılan genel dini eğitime ve dini ilimlerde alim olmaya önem vermeme anlayışı yatmaktadır. Yine böyle bir düşüncenin gelişmesinde *sektin* karakteristikleri arasında yer alan informal ve spontan ibadet ritüellere sıklıkla katılmanın iman esaslarından birini oluşturması etkili olmuştur. Yaşadıkları hayat şartlarının zihinlerini donuk ve durgun hale getirdiği cahil çöl Arapları olan Hariciler bilgisiz, dar ufuklu dolayısıyla bağınaz ve fanatikler. Bu yüzden kültürel gelişmeyi "bozulma"nın işareti olarak görmüşler ve dogmatik oldukları için din uğruna ya da Allah'ın rızasını elde etme iddiasıyla kendilerinin dışındaki herkesi kafir ilan ederek her fırsatta şiddete başvurmuşlardır.

⁵⁰ Ahmet Cevdet paşa, Kısas-ı Enbiya, s.560.

⁵¹ Roberts, Religion in Sociological Perspective, s.194.

⁵² Fiğlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, s.90.

Hariciliği İslamcı perspektiften ele alan ve buna karşı belli bir muhabbet besleyen kimi Arap yazarlar bu hareketi, gayri İslami olduğunu iddia ettikleri Kureyşliler ve Emeviler gibi yönetim ve kendinden olmayan Müslümanlara karşı mücadele eden yedinci yüzyıl İslamcılarını olarak resmedip yüceltmişlerdir.⁵³ Buna göre Haricilik hareketi ve ruhu, bir yandan cihat çağrısını temel alan 18. yüzyıl Vahhabilik hareketine, bir yandan da İhvanı Müslimin hareketi ve türevleri olarak ortaya çıkan günümüzdeki fanatik ve dar görüşlü “zealot” tiplerin oluşturduğu terörist köktendinci fundamentalist hareketlere ilham kaynağı olmuştur.

O halde sosyolojik anlamda sekteryan bir organizasyon biçiminin karakteristiklerinden çoğuyla örtüşen bir dini hareket olarak Hariciliğin formasyonunda; fundamentalistik teolojik ynelimli radikal yaşama stilini teşvik eden inanç sistemi gibi içsel faktörleriyle, içinden çıktıkları egemen toplumun ekonomik ve siyasal yapısı, mensuplarının sosyal sınıfsal temelleri ve etnik, bölgesel faktörler, toplumun ve yönetimin kendilerine ve inanç sistemlerine karşı tepkileri ve bu çerçevede gelişim sürecinde toplumla ilişkileri gibi belki baştaki içsel olanlardan daha önemli dışsal faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan gelişmelerin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz.

Aşağıdaki tabloda *sektin* temel boyutlarına⁵⁴ referansla bulunarak Haricilik hareketinin her bir meseledeki karakteristikleri özet olarak verilmeye çalışılmıştır.

⁵³İslamcı yaklaşımı benimseyip Haricilikle günümüzdeki fundamentalist hareketler arasında ilişki kuran Mahmut İsmail ile ilgili olarak bkz.: Timani, *The Role of Khariji Thought*, s.160-161.

⁵⁴ Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, s.185.

Sektlerin Karakteristikleri	Haricilik Hareketi
1- Ölçek itibarıyla küçük dini organizasyon	Kabile yapısını dinsel oluşum bağlamında sürdürmeye çalışan küçük grup
2- Dışlayıcı üyelik politikası, mensuplarının aralarındaki bağlılığı artıracak kontrol mekanizmaları	Üyelerin grubun yaşama stiline ve inanç esaslarına sıkı sıkıya bağlı olmaları, kendilerini topluluğa adamak için dünya nimetlerinden uzak durmaları, grupsal davranış normlarına uymayanların dışlanması
3- Partikülarizm, yani yalnızca üyelerinin doğru bilgiye hakikate ve iyiliğe sahip olduğuna inanma	Dini hakikate yalnızca kendilerinin sahip olduklarına inanmaları, belli lokalite içeren geleneksel düşünce ve inanç esaslarına dayalı yeni bir dini form oluşturmaları
4-Grubun inançları doğrultusunda “militanlığın” teşvik edilmesi	Grup çerçevesinde geliştirilen derinlikten yoksun inanç esaslarını kabul etmeyenlere karşı savaş açarak şiddete başvurmaları
5- Karizmatik veya manevi özelliklere sahip olduğuna inanılan liderler önderliğinde grup içerisinde üretilen “dava”lar uğruna üyelerinin mobilize edilmesi	Hakem olayında ideolojik siyasal içerikli söylemle taraftarlarını mobilize etmeleri
6- Gruba ilk katılım tecrübesi ve heyecanının sürekli canlı tutulmasına yönelik duygusal yoğunluklu cemaatsel faaliyetlere katılım	Gruba katılımı önemli rol oynayan sosyoekonomik faktörlerin çerçevesinde oluşturulan çekiciliğin etrafında gelişen üyeliğin çeşitli katı inanç ve dini etkinlikler yoluyla canlı tutulması
7- “Kötü” ve “bozulmuş” çevreyle savaş halinde olma, devlete, yönetime, topluma kısaca kendilerinden olmayan herkese karşı düşmanca bir tutum içerisine girme	Siyasi otoriteyi ve toplumu düşman görerek kendi dışındakileri kafirlikle itham etmeleri
8- kutsal metinlerin literal yorumuna dayalı inanç esasları geliştirme ve fundemantalistik bir din anlayışını benimseme	Allah’tan başka hüküm sahibi yoktur ayetini literal anlamda anlayıp sloganlaştırarak siyasal söylem oluşturmaları gibi köktenci bir öğretiyi benimsemeleri
9- Grup üyelerinin dini elitler olarak görülmesi, dolayısıyla din adamları sınıfının ve profesyonel din eğitiminin olmayışı, grup üyelerinin dinsel faaliyetlerdeki aktifliği	Dini ilimlerde uzmanlaşmış alimler topluluğunun oluşturulmaması, dini metinlerin lafzına dayalı fundamentalist inanç esaslarının geliştirilmesi ve formal kitabi din anlayışı yerine informal dini aktivitelere üyelerin yoğun olarak katılımı
10- Başlıca daha alt sınıflara mensubiyet ve dünyevi zevklerden uzak durma, öte dünyaya yönelik mükafatlar üzerindeki vurgu	Üyelerin daha alt sosyoekonomik tabakalardan gelmesi, ölümün çok arzu edilmesi ve biran evvel öte dünyaya ait mükafatlara kavuşma talebi
11- İnsanların eşitliğine vurgu, dünya malına önem vermeme, ekonomik eşitliğe önem verme	Toplumsal ve ekonomik eşitsizliğe karşı, kardeşliği vurgulayan sosyal ahlak anlayışına vurgu

SONUÇ

Dini sosyolojik çalışmalarda *sekt* tipi bir dinî oluşumun anlaşılması amaçlandığında, bunun teolojik boyutu, dış dünya ile ilişkisi gibi çeşitli unsurlarının karakteristikleri bilimsel yolla tanımlanır ve analiz edilir. Böyle bir yaklaşımın geçerli olduğu bu çalışmada, İslamiyetin daha ilk yıllarında oluşmaya başlayan ancak Sıffin Savaşı'ndan sonra açık bir şekilde gözüken Hariciliğin “*sekt*”e referansta bulunarak temel karakteristikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Hariciliğin gerek üyelik politikası, organizasyon yapısı, ölçüsü ve büyüklüğü, gerekse toplumsal değerlerle çatışmacı ilişkisi, literal temelli doktrini, fundamentalist karakterli teolojisi, inanç ve ritüellerinin formellik derecesi ve püritanik karakteri gibi temel boyutlarının analizi, müslüman ülkelerdeki siyasal ve köktenci oluşum ve örgütleri ve bunların eylemlerini anlamamıza ve değerlendirmemize yardım edecektir. O halde Hariciliğin dışlayıcı üyelik politikası, kendilerinden olmayanların kafir ilan edilip bunlara karşı İslamın temel şartlarından biri haline getirdikleri “*cihad*”a başvurmaları, toplumsal değerlerle çatışmaya girip devleti, toplumu düşman olarak görmeleri, kutsal metinleri literal (lafzi)anımlarına göre yorumlayarak dini ilimlerde bilgisizlikleri ve vukufiyetsizlikleri, aşırılıkları ve militanlıkları bunların günümüzdeki İslamcı ve köktendinci hareketlerin söylem ve aksiyonları üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

Öte yandan, Haricilerin hem toplumdan soyutlanmalarını hem de kendi gruplarına katılmayı “*cahiliye*”den yani küfür ortamından doğru yola hicret etme olarak vasıflandırmaları ve bu çerçevede kendi görüşleri doğrultusunda bir toplum oluşturmaya yönelik egemenlik anlayışları, günümüzdeki köktenci örgütlerde, hicret, cihat, tekfir, dârü'l-harp, dârü'l-İslam, hakimiye gibi söylemlerin geliştirilmesine ve bunlar yoluyla taraftarların mobilize edilmesi yönündeki

faaliyetler üzerinde etkili olmuştur.

Dinin, geçmişte Türk toplumunda olduğu gibi, toplumsal hayatta önemli rol oynadığı geleneksel toplumlarda, *sekt* tipi ve *sekt* benzeri birçok dini oluşum ve organizasyonlarla siyasal ve militan köktendinci örgütlerin artışına şahit olunmaktadır. Bu bakımdan laiklik temelinde modern entegre edici mekanizmalar yoluyla dinin siyasal ve diğer amaçlar uğruna istismar edilmesini önlemek ve toplum sağlığını korumak bakımından çok kapsamlı dinî, sosyal, ekonomik ve eğitimsel politikalar uygulanmalıdır. Din ve vicdan özgürlüğü bağlamında her türlü dini oluşum ve hareketlerin faaliyetlerini serbestçe yerine getirmelerine izin vermenin çok ciddi problemlere yol açacağı gözden uzak tutulmamalıdır. Dinî söylemin toplumsal etkinliğinin, kalıcılığının ve yönlendiriciliğinin bireyleri mobilize etmedeki gücü dikkate alınarak dinî geleneğin ve değerlerin toplumsal gelişmeyle uzlaşıcı bir tavırla ve pedagojik bilimsel yaklaşımla din eğitiminin formel çerçevede verilmesi gerekli görülmektedir.